

SCHILLER VERA PHD

schillervera@freemail.hu

ókortörténész, vallástörténész (Semmelweis Egyetem)

A Szuda és az egyiptomi vallás

Souda And The Egyptian Religion

ABSTRACT

The Souda encyclopaedia brought into being around 1000 A.D. is a product of Byzantine humanism. This epoch is proud of its knowledge of classical antiquity, it wants to harmonize it with its own knowledge, and not make it forgotten. It equally wants to look upon the notions of ancient Egyptian religion in a correct way, and give a correct idea of them. In the encyclopaedia three variants of forwarding the Egyptian substance of myths can be detected. The first consists in regarding gods as former monarchs. It enlists the gods under the names of the Greek gods identified with them, and considers them as early monarchs of Egypt. This does not cause any difficulty as also Egyptian tradition is convinced of its first monarchs being creative gods. This in itself is not a new discovery. Earlier World chronicles described the histories of ancient peoples in a similar way; moreover it is exactly the texts of the former that Souda includes in the encyclopaedia. – The second variant mentions Egyptian gods by their own names, and describes them as being of godly character. You cannot feel any aversion in the encyclopaedia, apart sometimes from the euhemistic view, according to which a god was, in reality, an ancient monarch in whose honour a temple was erected after his death. – The third group of knowledge must, however, be a product of the new way of thinking. The editors of Souda preserve the neo-Platonist philosophers of the 5th century by including Damascus' work. These philosophers fight, by means of the saint syncretism, for the preservation of the ancient religion in Egypt. The considerate description of the philosophers defending pagan cults against Christianity allows the emotional atmosphere of the epoch to unfold. The editor/editors of the encyclopaedia does/do not want to keep secret or make disappear the substance of knowledge and the way of thinking of ancient epochs. They want to preserve them and to build them into the substance of present knowledge in a way similar to the one, by which they try to connect, with each other, the traditions of different peoples.

KEYWORDS

Souda, Egyptian Religion, Byzantine humanism

DOI 10.14232/belv.2020.1.8

<https://doi.org/10.14232/belv.2020.1.8>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Schiller Vera (2020): A Szuda és az egyiptomi vallás. *Belvedere Meridionale* 32. évf. 1. sz. 5–26. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A Szuda lexikon a bizánci korban készült. Ennek az a jellemzője, hogy az egyiptomi isteneket görög megfelelőik neve alatt uralkodóként ismeri el, nem új törekvés, hiszen a krónikairodalom már századokkal korábban megtette ezt. Ezen felül pártatlan hangon nyilatkozik az egyiptomi istenekről, és ebben sokat segít az euhémérista hangnem, amennyiben az isteneket itt is igyekszik régen meghalt uralkodóknak tekinteni. Az azonban már nyilvánvalóan a bizánci humanizmus életérzése, hogy megértően nyilatkozik az utóvédharcokat vívó, ősi pogány kultuszokat megvédeni törekvő, szinkretizmusba hajló filozófusokról, és közvetíti az utókorra Damaszkiosz munkáját. A kereszténység előtti tudásanyagot nem elfelejteni, hanem befogadni és beépíteni akarja.

A Szuda lexikon a bizánci reneszánsz tipikus terméke. Ez a mozgalom a IX. században a filozófus-matematikos Leóonnal indul, és kiemelkedő alakja Phótiosz, aki bagdadi követjárása közepette ismerkedett meg a kereszténység előtti múlt értékeivel az ottani könyvtárban i. sz. 855–856-ban. Ő írja meg az első bizánci reneszánszhoz kapcsolódó lexikont, illetve készíti el 10 kötetnyi kompilációját 873 és 876 között.¹

A Szuda lexikonban az Ádám-glossza végén említés történik Ióannész Tzimiszkész császár (i. sz. 969–976) haláláról, és sok esetben felhasználja ugyanazt az anyagot, amelyből Konsztantinosz Porphyrogennétosz császár (i. sz. 913–959) gyűjteményes köteteket állított össze. A lexikon keletkezését Ada Adler, a modern kritikai kiadás² megteremtője, 1000 körülre datálja.³

¹ LEMERLE 1971. 24–25, 37–39, 69–71, 196–197.

² *Suidae lexicon* 1928–1938.

³ ADA ADLER: *Suidae RE II. 4/2*, Stuttgart. 1932, 675–717: 679.

AZ ISTENEK MINT EGYIPTOM ELSŐ KIRÁLYAI

A Szudában a keresztény vallás nagymértékben összefér a régi kultúra tiszteletével. Az egyiptomi vallás elsősorban úgy szerepel benne, hogy az egyiptomi isteneket Egyiptom első királyainak tekinti. Ez önmagában nem meglepő. A régi kultúra úgy fér össze legjobban a keresztény vallással, hogy kijelentik, a régi királyokat tisztelte úgy népük, hogy haláluk után isteni tiszteletben részesítette őket. Ez azért is könnyű, mert Egyiptom hagyománya szerint a világon először az istenek uralkodtak, és csak a három isteni kilencség uralma után jöttek a földi királyok.⁴

A lexikonban tehát Egyiptom királyai a Thoth-tal azonosított Hermész, a Ptahhal azonosított Héphisztosz, és a görögök által Héliosznak nevezett Ré-Atum. A lexikon lemmái az i. sz. 610-zel záródó antiochiai Ióannész által írt Világkrónikával mutatnak párhuzamot, illetve az annak forrásául is tekinthető, a történelmi eseményeket Iustinianus (i. sz. 527–565) uralmának végéig követő Ióannész Malalasszal, aki maga írja, hogy az egyiptomi királyok leírását Manetho-ra vezeti vissza,⁵ aki egyiptomi papként jegyezte le Ptolemaiosz Sztóter vagy Ptolemaiosz Philadelphosz számára Egyiptom történetét.

A különös az, hogy Manetho nem egészen ezt a sorrendet használja. Az egyiptomi héliopoliszi tradíció Ré-Atumot tekinti a teremtő első uralkodónak, a memphiszi tradíció hívei elé teszik Ptahot, a hermopoliszi rendszer hívei pedig még ölé Thoth-ot.⁶ Manetho, a memphiszi tradíció híveként Ptah-hal kezdi a király-sorrendet, azután Ré-Atummal folytatja.⁷ Ióannész Malalasz és maga a Szuda azonban láthatólag egy olyan hagyományra támaszkodik, amelyik a hermopoliszi tradíciót követi.

Az egyiptomi görög névazonosításokon felül a lexikon az itáliai hagyományt is felhasználja – amely szerint Hermész azonos Faunus-szal is, Picus fiával – valamint az Ótestamentum anyagát, amely szerint Mesztrem (a Micraim görögösen ejtett alakja) volt Egyiptom névadó királya.

Vagyis Egyiptom első királya az ótestamentumi hagyományhoz tartozó Mesztrem, aki a lexikon szócikke szerint nevét Aigüptoszra változtatja,⁸ ezért lesz az ország neve Egyiptom. Őutána következik a Faunus-nak is nevezett Hermész, Thoth görög megfelelője, a Picus-szal azonosított Zeusz fia. Hermész Itáliából menekül Egyiptomba, miután testvérei „gonoszat terveznek ellene”, és akit csillagászati tudása és az arany, az ezüst és a vas felhasználása miatt tekintettek utóbb istennek.⁹ A királyi hatalom ezek után Héphisztosz (Ptah görög megfelelőjének) kezébe került, aki az erkölcs rendjét hozta el az egyiptomiak számára, valamint vasfegyvereket és földműves szerszámokat. Titokteljessége és harciassága miatt tekintették a Szuda szerint istennek, sántaságát és a fogó használatát a görög istenség vonásaiból kölcsönzi.¹⁰ Az ő halála után örökli

⁴ DOBROVITS 1975a. 3–39: 6–7.

⁵ Joannes Malalas, *Chronographia*, p. 25: 10–11.

⁶ Dobrovits 1975. c. 5–7.

⁷ Manetho, *Aigüptiaka*, fr. 1/1, fr. 3. (Manetho ed. W. G. Waddell London, 1964 és *Fragmenta Historiæ Graecorum* 2, Parisiis, 1848, ed. Firmin Didot 526–616.)

⁸ A1 77. A szócikk forrása Joannes Malalas, *Chronographia*, p. 21: 4–5.

⁹ A1 77. A szócikk szövegének forrása Joannes Malalas, *Chronographia* p. 21: 4–5. Φ 148. A szócikk forrása Joannes Antiochenus, *Chronica*, p. 542: fr. 6: 5. = *Fragmenta Historiæ Graecorum* 4, Parisiis, 1851.

¹⁰ H 661. A szócikk szövegének forrásai JOANNES ANTIOCHENUS: *Chronica*, 542: fr. 5 In *Fragmenta Historiæ Graecorum* 4 és JOANNES MALALAS: *Chronographia*, p. 21: 8–22.

a trónt fia, Hélios (Amon-Ré görög megfelelője), aki viszont feleségét hurcolja meg házasságtörésért. Ezt alakítja a szócikk szerint az Odüsszeia Aphrodité–Arész szerelmi kettősévé, amelyet ismét csak a szócikk szerint Hélios tár fel.¹¹

A lexikon euhémerista mítoszmagyarázata tehát nem új, közvetlenül csak a korábbi Chrónika-magyarázatok folytatója, de már korábban is alkalmazták történetírók is, például Diodórosz Szikelótész is ősi emberi uralkodóként ábrázol isteneket, egyiptomiakat is.

AZ EGYIPTOMI ISTENEK TISZTELETE

Bizáncban a Szuda keletkezésének idején nincs ellenséges hangulat az egyiptomi mitológiával és istenekkel kapcsolatban. Az egyiptomi istennevekből Ptah, Oszirisz, Iszisz, Szarapisz, Hórusz, a főnix-madár, az élő szent állatok közül az Apisz- és Mnevisz-bika, és a mendészi szent kos része a lexikonnak.

A héliopoliszi kultuszkör két jellegzetesen tisztelt szent állata a lexikonban külön szócikkeket alkotó mitikus főnix-madár és a Mnevisz-bika.

Az előbbi, az új életre kelő nap-madár, Oszirisz *ba*-jának egyik megjelenési formája,¹² a görög irodalomban már Hérodotosz óta ismert (aki azt a hírt adja róla, hogy 500 évente Héliosz templomában temeti el apját¹³), de mítoszának igazi jellegzetessége az, hogy hamvaiból újra és újra életre kel, csak a császárkorban terjedt el Egyiptomon kívül. Az ezt leíró Φοῖνιξ lemma¹⁴ a Hadrianus korában (i. sz. 117–138) élő Artemidórosz Daldianosz Álmoskönyvéből került be a Szuda-ba. A Mnevisz-bika pedig, amelyik E. Drioton–J. Vandier szerint a Napisten héliopoliszi inkarnációja,¹⁵ a Mnevisz-szócikk szerint Egyiptom egyik istene,¹⁶ az Apisz-szócikk szerint pedig a „Nap bikája”-nak és szentnek tekintik.¹⁷

A memphiszi tradíció nagy megbecsülését mutatja, hogy külön szócikk írja le Phtasz (Ptah) Φθαῦς Héphaisztoszal való azonosságát, vagyis, hogy ő Héphaisztosz a memphisziéknél.¹⁸ A memphiszi Apisz-bikának – amely E. Drioton–J. Vandier szerint Ptah memphiszi inkarnációja,¹⁹ Ph. Derchain szerint Ptah és Oszirisz lelke,²⁰ Kákosy László szerint azonos Atummal és Oszirisz legősibb alakja²¹ – tisztelete már nagyon korai. Manetho szerint a második, a thiniszi dinasztia uralma idején született meg a héliopoliszi Mnevisz-bika, a memphiszi Apisz-bika és a mendészi szent kos tisztelete.²²

¹¹ H 235. A szöveg szövegének forrásai JOANNES ANTIOCHENUS: *Chronica*, p. 542: fr. 5 // *Fragmenta Historicorum Graecorum* 4 és JOANNES MALALAS: *Chronographia*. p. 23: 1– p. 24: 18.

¹² KÁKOSY 2003. 340.

¹³ HÉRODOTOS II. 73.

¹⁴ Φ 798. A szócikk szövegének forrása ARTEMIDOROS DALDIANOS: *Onirocriticon* IV. 47. (p.229.)

¹⁵ DRIOTON – VANDIER 1962. 78.

¹⁶ M.1152.

¹⁷ A. 3201.

¹⁸ Φ 477.

¹⁹ DRIOTON – VANDIER 1962. 78.

²⁰ DERCHAIN 1970. 63–140, 79.

²¹ KÁKOSY 2003. 336.

²² MANETHO: *Aigüptiaka*, fr. 8./2

Az Apisz-kultuszról az Apidesz-lemma²³ ír. E szerint időnként nagy ünnepet ültek tiszteletére, és megszületése alkalmából néhány papot szenteltek fel. A szócikk forrása Nonnosznak a 380-ban Konstantinápoly patriarchájává választott nazianzoszi Gergelyhez írott magyarázata, és a III. Mihály (842–864) uralma ideje alatt keletkezett Georgiosz Monakhosz-féle Világkrónika. Apisz tiszteletéről az Apisz-lemma is ír, amely szerint ő a hold szent bikája, éppen úgy, mint ahogy a Mnevisz a Napé.²⁴ Megbecsülését jól mutatják azok a szócikkek, amelyek szerint az Egyiptomot i. e. 343–342-ben leigázó Artaxerxész-Ókhosznak az az egyik legnagyobb bűne, hogy az Apisz-bikát elpusztítja.²⁵ (Ezeknek a szócikkeknek a forrása a Septimius Severus uralma idején (i. sz. 193–211) alkotó Ailianosz.) A Szuda euhémerista álláspontja itt is érvényesül. Szerinte ugyanis Apisz részint Memphisz királya volt valamikor,²⁶ részint ő hozta Hellaszba az orvostudományt.²⁷

A harmadik legrégebben tisztelt szent állat a mendészi szent kos, amelyik E. Drioton–J. Vandier²⁸ és Dobrovits Aladár²⁹ szerint Oszirisz kecskebakja, Ph. Derchain szerint Ré, Chou, Geb és Oszirisz lelke.³⁰ A korai időkben kos volt, a későbbiekben bakkecske. Hérodotosz szerint a kecskearccal és kecskelábbal ábrázolt Mendész Pan egyiptomi neve. Egy kecskebakot különösen tisztelnek, és ha ez az állat elpusztul, Mendész vidékén nagy gyász következik be.³¹ A Mendész-glossza szintén Pannal azonosítja, kecskearcúnak ismeri, és azt teszi hozzá, hogy a termékenység isteneként tisztelik.³² Egy Ailianosztól vett lemma tanúsága szerint Ókhosz ezt a szent kost is elkészíttette szentségtelen módon lakomára, miután levágatta.³³

A héliopoliszi Nagy Isteni Kilencség tagjai Ré-Atumon kívül Su, Tefnut, Geb és felesége, Nut, valamint gyermekeik, Iszisz, Oszirisz, Széth, Nephthüsz. Négyük körül bonyolódik Egyiptom legnépszerűbb mítosza, az Oszirisz-mondakör, amely az idegenek szerint elsősorban jellemző Egyiptomra. A Georgiosz Monakhosz Világkrónikájából vett Δογματίζει-szócikk szerint³⁴ az egyiptomiak nevezték meg először az isteneket, méghozzá Osziriszt és Isziszt, az Ádám-glossza egy mondata szerint pedig „innen az egyiptomiak Osziriszről és Tüphonról és Isziszról való undorító elbeszélései.”³⁵ (Ez a lexikon egyetlen helye, ahol elfogultság állapítható meg az egyiptomi vallás ellen.)

Oszirisz tehát meghal, de halálával új életnek lesz a forrása, hiszen fiát, Hóruszt már a halott Oszirisz nemzi, mert ő a termékenység istene, belőle folyik a Nílus, termő ereje fiút hoz létre.³⁶

²³ A. 3201. Forrásai: Nonnus Abbas, In Gregorium Nazienzenum, Ad. S. Gregorii orat. II Contra Julianum 33 c. (p. 1052) // *Patrologia Graeco-Latina* 36, Paris, 1858; GEORGIOS MONACHOS: *Chronicon*, (ed. Boor), Lipsiae 1904, p. 64: 19–p. 65: 1.

²⁴ A. 3201.

²⁵ A. 3201. Ω. 284. K. 181. A szócikk szövegének forrása CLAUDIUS AILIANOS: *Epistulae et fragmenta*, fr. 40 a

²⁶ Σ. 117.

²⁷ A. 3217. A szócikk szövegének forrása GEORGIOS MONACHOS: *Chronicon*, p. 75: 18–19.

²⁸ DRIOTON – VANDIER 1962. 78.

²⁹ DOBROVITS 1975b. 401–408, 407.

³⁰ DERCHAIN 1970. 79.

³¹ HÉRODOTOS II. 46.

³² M. 594.

³³ A. 4127. a szócikk szövegének forrása CLAUDIUS AILIANOS: *Epistulae et fragmenta*, fr. 38. a.

³⁴ Δ 1319. a szócikk szövegének forrása GEORGIOS MONACHOS: *Chronicon*, p. 76: 4–12.

³⁵ A. 425.

³⁶ DOBROVITS 1975. 1–39: 5.

Oszirisznek – Egyiptom egykori királyának, aki várja a vele azonosuló halottat – és feleségének, Iszisznek a kultusza már a klasszikus Egyiptomban is szent misztérium volt. Ennek jele, hogy a beavatottak, ha teheték, az isten sírja körül Abüdoszban temetkeztek el, vagy legalább is jelképes sírt állíttattak maguknak. Ezért történhetett meg, hogy bár mindenki tudott róla, a kultuszról csak töredékes leírást kapunk. Maga a misztérium ugyanis szent titok. Az i. e. 2450 táján felvett piramisszövegek már utalnak rá, és Dobrovits Aladár szerint az i. e. 2781-ben trónra lépett Dzsó-szer pharao már eljátszotta az ún. jubileumi ünnepen Oszirisz halálát és új életre kelését.³⁷

Oszirisz és Iszisz mítoszának első részletes leírását csak Plutarkhosz adja meg i. sz. 120 körül keletkezett erről szóló vallásfilozófiai értekezésében,³⁸ akit, mivel göröggként nyilvánvalóan másodlagos forrásból ismerte meg a mítoszt, nem köt a misztérium titka. Ez a két isten olyannyira egyiptomi jellegű, hogy görög szövegekben is mindig egyiptomi néven fordulnak elő, jóllehet őket is azonosították görög istenekkel, a hérodotoszi hagyomány szerint Osziriszt Dionüszossal, Isziszt Démétérrel,³⁹ később pedig Isziszt Ió-val, Apisz-Epaphosz anyjával. Ezt a közismert mítoszt, az Iszisz-Ió azonosítást idézi a nazianzoszi Gergelyhez írott kommentárból vett Iszisz-lemma. E szerint „ő az az Ió, akit Zeusz Argoszból elrabolt és Hérától félve hol fehér, hol fekete, hol pedig violaszínű tehénné változtatott. Vele bolyongva jött Egyiptomba. Isziszt tisztelik az egyiptomiak.”⁴⁰ Az Oszirisz-Dionüszosz azonosítást pedig a szintén nazianzoszi Gergelyhez kapcsolható Oszirisz-lemma őrzi, amely szerint „vannak, akik azt mondják, hogy ő Dionüszosz.”⁴¹ Ez utóbbi szócikk Oszirisz termékenység-aspektusát is megerősíti, amikor Széth-Tüphon általi széttépéséről és ennek évenként megtartott ünnepségéről is ír.

A kultusz Nílussal való szoros kapcsolatát a Szuda másik Iszisz-lemmájának a Sibylla-jósoltokból idézett verssora mutatja, mely szerint „Te pedig, szerencsétlen Iszisz, várakozol a sziget árjára.”⁴² Ez a verssor arra utal, hogy Oszirisz sírjait mesterséges szigetekké alakították át.⁴³ A Sibylla-jóslat két variációban maradt ránk,⁴⁴ a másik azt mondja: „Te pedig, szerencsétlen Iszisz, várakozol a Nílus árjára.” Ez még egyértelműbben kapcsolja össze a Nílus évenkénti áradását és az Iszisz-Oszirisz kultuszt.

Oszirisz kultuszának vízzel való kapcsolódását még hangsúlyozottabbá teszi a Kanóposz-lemma⁴⁵ (amelynek szövege már Caesarea i. sz. 340-ben beiktatott püspökének, Euszebiosznak *Historia ecclesiastica*-jában és Geórgiosz Monakhosz *Krónikájában* is megjelenik⁴⁶), azt részletezi, hogy hogyan győzte le Kanóposzban Oszirisz vizeskancsó formájában a khaldeaiak istenét, a tüzet, amely időponttól Kanóposzt külön istenként tisztelték. (Egyébként a szöveg a tűz víz általi legyőzetését az emberi lelemény dicséretes eredményének, nem pedig isteni cselekedetnek minősíti.)

³⁷ DOBROVITS 1975c. 409–416: 411–412.

³⁸ PLUTARCHOS, *De Iside et Osiride*, 12–20.

³⁹ HÉRODOTOS II. 42, II. 123, II. 156.

⁴⁰ I. 636. A szöveg forrása Nonnus Abbas, In Gregorium Nazienzenum, In orationem in sancta lumina, c. 10. (p. 1072) = *Patrologia Graeco-Latina* 36.

⁴¹ O. 693. v. ö. S. Gregorius, Oratio XXXIX, In sancta lumina, 680/B. 13. (p. 340) // *Patrologia Graeco-Latina* 36.

⁴² I. 635.

⁴³ DOBROVITS 1975. 1–39: 11.

⁴⁴ *Oracula Sibyllina*, ed. Geffcken Berolini, V. 484., 1902 illetve ed. Firmin Didot, Parisiis, V. 483. 1869.

⁴⁵ K. 320.

⁴⁶ A szöveg forrásai GEORGIOS MONACHOS: *Chronicon*, p. 587: 4–p. 588: 5; EUSEBIUS: *Historiae ecclesiasticae*, XI. 26.

Fiuokról, Hóruszról a Szuda annyit közöl, hogy Priapossal azonosították⁴⁷ (a lexikonba a szöveg egy X. századi útleírásból került be, amely szerint ez a Priapossal azonosított szobor ott állt Bizáncban),⁴⁸ valamint, hogy az egyiptomiak mitológiája szerint „ajkain tartotta hallgatást intve ujját.”⁴⁹

Iszisz kultusza a hellenisztikus korban mint misztérium-vallás terjed el az egész Földközi-tengeri medencében, és mialatt Egyiptom római provinciává süllyed, Iszisz kultusza népszerű lesz Itáliában és a Birodalom többi provinciájában is. Elterjedésére jó példa Ailianosz egy töredéke, amely három részletben került be a lexikonba. E szerint „Marcust, aki jó családból származott, és aedilisi méltóságot viselt, proscriptio alá vetették. Ekkor tehát rejtőzködni akarván levágta haját és szakállát, és olyan egyiptomi öltözéket öltött, amelyet Iszisz szolgálai viselnek, rázta a szeisztront, városból városba vonult, koldult az istennőnek, és így a szükséges enivalót, az éhség gyógyszerét, kielégítő módon megkapta.”⁵⁰ Párhuzamos, ezt megerősítő szöveg Suetoniusnak az a híradása, hogy Domitianus a négy császár évében i. sz. 69-ben úgy menekült el a Capitoliumról, hogy Iszisz-papnak álcázva és Iszisz-hívek közé vegyülve szökött át a Tiberis túlsó partjára.⁵¹

Iszisz partnere itt azonban már nem Oszirisz, hanem Szarapisz. Ő eredetileg a meghalt és így Oszirisszal egyesült memphiszi Apisz, amit a Szarapisz-lemmából is ki lehet olvasni.⁵² Oszirisz-Apisz kultusza Egyiptomban az Újbirodalom óta létezik, de Ptolemaiosz volt az, aki felismerte jelentőségét, és az új Alexandria központú Egyiptom legfőbb istenévé tette. A közismert hagyomány szerint Ptolemaiosz Szótérnak (i. e. 306/304–283/282) álmában megjelent egy istenség, és követelte, hogy vigye őt Alexandriába. A király követői a Fekete-tengeri Szinopé-ban ismertek rá a szoborra. Egyiptomban azután az eumolpida Timotheosz és a szebennüotszi Manetho – tehát a görög és egyiptomi papság képviselői – egyaránt Szarapiszra ismernek benne.⁵³ A misztériumvalásban Iszisz férjeként Szarapisz terjed el a határokon túl, Oszirisz kultusza Egyiptomhoz kötött.

Az Ailianosztól vett Κηδεύειν⁵⁴-lemma szerint a halottat minden isten közül elsősorban Szarapisz védelmébe ajánlják, és az i. sz. II. századi szicíliai Messzénéből való peripatetikus filozófus, Arisztoklész is írt erről az istenségről a róla szóló glossza tanúsága szerint.⁵⁵ Hogy maga a Szuda mennyire nagynak és jellegzetesen egyiptomi istenségnek tartja Szarapiszt, az a Θεῶλις⁵⁶-lemmából egyértelműen kiderül. A Ióánnész Malalasz-szöveg, ahonnan a szócikk származik,⁵⁷ nem adja meg az istenség nevét, csak annyit, hogy ez a hódító (egyébként mitikus) egyiptomi király jóslatot kér egy meg nem nevezett, hatalmas, tisztelt istenségtől, aki válaszában a szentháromság (isten, szó, szellem) mindent elsöprő mindenek fölött álló hatalmát írja le. A Szuda szócikkének szerkesztője nevezi meg ezt az istent Szarapisznak.

⁴⁷ Π. 2276.

⁴⁸ *Πατρία Κωνσταντινουπόλεως*, II. 12. (Scriptores originum Constantinopoliarum, ed. Th. Preger, Lipsiae, 1901.)

⁴⁹ H. 450., DAMASCIOS: *Vitae Isidori reliquiae*, 1967, fr. 174 (p. 149.)

⁵⁰ Π. 2900. Σ 293. A. 211. A szócikk szövegeinek forrása CLAUDIUS AILIANOS: *Epistulae et fragmenta*, fr. 124. b, c.

⁵¹ SÜETONIUS: *Duodecim caesares*, Domitianus 2.

⁵² Σ 117. A szócikk szövegének forrása GEORGIOS MONACHOS: *Chronicon*, p. 583: 20–p. 584: 12.

⁵³ DOBROVITS 1975 a, 127–217: 161, 165, 173–174.

⁵⁴ K. 1489., A szócikk szövegének forrása CLAUDIUS AILIANOS: *Epistulae et fragmenta*, fr. 109. c.

⁵⁵ A. 3916.

⁵⁶ Θ. 415.

⁵⁷ JOANNES MALALAS: *Chronographia*, p. 24: 22– p. 25: 10

Az alexandriai Szerapeion leírását is átveszi a Szuda Geórgiosz Monakhosztól,⁵⁸ és egy különleges kultuszszoborról tesz említést, amely vas és mágnes segítségével lebeg (amelyet egyébként mint az emberi tudás eredményét, valamint csalás és ámitás készítményét aposztrofálja).

A lexikon előbb emlegetett Szarapisz-szócikke külön beszél arról, hogy kultuszszobrát Theophilosz érsek pusztította el Alexandriában Nagy Theodosziosz (i. sz. 379–395) uralkodása idején. Ezt az évet, 393-at, éppen a szentély lerombolása miatt mondják a pogányság sírdala évének.⁵⁹

Azonban, jóllehet az idegen kultuszokban Szarapisz átveszi Iszisz párjának szerepét (a Szarapisz-lemma szerint éppúgy a Nílussal is azonosítható, mint ahogy Oszirisz), Egyiptomban nem szorítja ki Osziriszt. A legkésőbbi időkben is megjelenik a kultuszokban Oszirisz tisztelete. A Damaszkiosz művéből vett egyik szócikk szerint Epiphanosz az Oszirisz körüli misztériumok vezetője,⁶⁰ a másikkól pedig az derül ki, hogy Aszklépiadész a halott Héraiszkoszra Oszirisz öltözékét adja rá.⁶¹

Egyiptom pantheonjában a Szuda olyan két istenséget is ismer, amelyek eredetileg nem tartoznak ide, csak talán a kései szinkretizmus korában. Ezek egyike Aión, a végtelen időt megtestesítő istenség. Vele kapcsolatban tudni lehet, hogy Antoninus Pius (i. sz. 138–161) uralma idején 139-ben, amikor Egyiptom az új Szóthisz-periódust ünnepelte, fönix-madárral díszített Aión feliratú pénzek kerültek forgalomba.⁶² Ezt az istenséget – mint a Héraiszkosz-lemma tanúsítja – az alexandriaiak Oszirisszel és Adónisszal azonosították a misztikus istenvegyítés szerint,⁶³ és az ő misztériumát emlegeti az Epiphanosz és Euprepiosz-lemma is,⁶⁴ J. Duchesne-Guillemin szerint Zurvan perzsa istenség nevét fordítják görögre Aiónként.⁶⁵

Nem ő lenne az egyetlen perzsa istenség, aki a Szuda alapján bejutott az egyiptomi pantheonba, hiszen egy szócikk egyiptomi istennek nevezi Arimanoszt,⁶⁶ pedig ő nyilvánvalóan a perzsa dualizmusban a rossz princípiuma, akiről már Plutarkhosz is ír,⁶⁷ az ímént emlegetett Epiphanosz és Euprepiosz glosszában pedig perzsának nevezett misztériumról is szó van.

AZ ALEXANDRIAI ISKOLA TANÁRAI

Érdekesség és a bizánci reneszánsz jellegzetessége, hogy a pogány kultúra talán utolsó védőírói, az alexandriai iskola neoplatonikus filozófusairól is ír a Szuda.

Iustinianus (i. sz. 527–565.) i. sz. 529-ben rendelettel szüntette meg az athéni Akadémiát, amelyet a pogányság utolsó menedékének tartott a szentélyek bezárása után. Az Akadémia tanárai Khoszroész perzsa uralkodóhoz menekültek. Később azután, a két állam közötti szerződés

⁵⁸ M. 23. A szócikk szövegének forrása GEORGIOS MONACHOS: *Chronicon*. p. 584: 19–p. 585: 6.

⁵⁹ VASILIEV 1952. 82–83.

⁶⁰ E. 2744. A szócikk szövegének forrása DAMASCIOS *Vita Isidori*, fr. 100 (p. 75).

⁶¹ H. 450. A szöveg szövegének forrása DAMASCIOS *Vita Isidori* fr. 174. (p. 147).

⁶² KÁKOSY 1978, 113–114, 173–174.

⁶³ H. 450. A szócikk szövegének forrása DAMASCIOS *Vita Isidori*, fr. 174. (p. 147) és Photios, *Bibliothéké* 242. (Damaszkiosz 106. (p. 29.))

⁶⁴ E. 2744. A szócikk szövegének forrása DAMASCIOS, *Vita Isidori*, fr. 100. (p. 75.)

⁶⁵ DUCHESNE-GUILLEMIN 1970. 625–694: 685.

⁶⁶ A 3881.

⁶⁷ PLUTARCHOS: *De Iside et Osiride*, 47.

eredményeként visszatérhettek a nélkül, hogy kereszténnyé kellett volna válniuk.⁶⁸ Damaszkiosz (az athéni Akadémia utolsó vezetője) ezután megírta mesterének, Iszidórosznak az életét, amely írásnak nagyon sok részlete került be a Szuda egy-egy szócikkébe. Hozzá kell tenni, hogy összefüggő szöveggként ezt a művet Phótiosz is bevette „Bibliothéké”-jébe, de ebben a rövidített variációban nagyon sok részlet nem szerepel. Asmus 1911-ben készült összeállításában⁶⁹ magát a Szuda-t használja arra, hogy belőle megpróbálja restaurálni az eredeti szöveget.

A Szuda-ban Hüpatia, Héraiszkosz, Hórapollón, Olümposz és Pamprepiosz neve szerepel. Hüpatia neve előfordul Phótiosz összefoglalásában is, amennyiben szerinte Hüpatiát tisztelte Iszidórosz, nemcsak mint férfi a nőt, de mint a geometria tudósát a filozófus.⁷⁰ Vagyis a bizánci reneszánsznak ez a nagy alakja nem vállalja, hogy Kürillosz patriarcha (i. sz. 412–438) aljasságát akárcsak megemlítsé. A filozófusnő szomorú története teljes egészében Damaszkiosz eredeti művéből került be a Szuda-ba.

E szerint

„Hüpatia Alexandriában született, nevelkedett és tanult. Mivel tehetsége felülmúlta apját, nem elégedett meg azzal, amit apja tanított neki a matematikáról, de nem tehetségtelenül foglalkozott egyéb bölcsességekkel is. Asszony léteire köpenyt öltve járt a város közepén és nyilvánosan előadást tartott azoknak, akik hallgatni akarták őt Platón vagy Arisztotelész, vagy talán valamely másik filozófus tanairól. A tanításon kívül a gyakorlati erény csúcsára is eljutott, becsületes, értelmes beszédű és szűz maradt, és olyannyira bájos és szép volt, hogy az őt látogató ifjak egyike beleszeretett [...].

Ilyen volt hát Hüpatia: a beszédben értelmes és ügyes vitatkozó, tettekben okos és állami ügyekben jártas. Az egész város joggal szerette és kiváltképpen tisztelte és a város megválasztott vezetői elsőként mindig hozzá látogattak, ahogy Athénben is szokott történni. Mert, ha a filozófia ügye el is veszett, neve még nagyszerűnek és tetszésre méltónak tűnt azok számára, akik az állam legfőbb dolgait intézték.

Történt pedig egyszer, hogy Kürillosz, aki az ellentétes felekezet püspöke volt, amikor elment Hüpatia háza mellett, látta, hogy nagy kavarodás van az ajtó előtt, odaérkező, onnan távozó és mellette álló embereknek és lovaknak összevisszasága. Amikor megkérdezte, hogy mi legyen ez a tömeg, és mi miatt van a háznál lárma, azt hallotta követőitől, hogy Hüpatia filozófusnőt üdvözlik most, és hogy ez az ő háza. Mikor ezt Kürillosz megtudta, olyan indulat kélt benne, hogy tüstént Hüpatia meggyilkolását tervezte el, minden gyilkosság közül a legszörnyűbbat. Mert a szokott módon kilépő Hüpatiának nekirontott sok összegyűlt állatias, igazán iszonyatos férfi, akik nem tekintve sem az istenek bosszúját, sem az emberek büntetését, elpusztították a filozófusnőt, ezzel a legnagyobb bünt és gyalázatot hozván hazájukra.”⁷¹

Ez az i. sz. 415-ben bekövetkezett gyilkosság egyébként olyan brutális volt, hogy korabeli keresztény történetírók is felháborítónak találták. Szókratész szerint – aki Egyháztörténetében a 325 és 439 között történeteket foglalja össze – a történet így hangzik:

⁶⁸ VASILIEV 1952. 150.

⁶⁹ ASMUS 1911.

⁷⁰ PHOTIOS: *Bibliothéké* 242, (DAMASCIOS 164 (p. 38.))

⁷¹ Y 166. A szócikk szövegének forrása DAMASCIOS *Vita Isidori*, fr. 102, (p. 77, 79, 81.)

„Volt akkor egy Hüpatia nevű asszony Alexandriában, Theón filozófus lánya. Ez olyan műveltséget ért el, hogy korának minden filozófusát nagy különbséggel megelőzte, és a Pló-tinosztól levezetett platóni filozófiát oktatta, és a filozófia minden tudományágát fejtegette tanítványainak. Ennélfogva mindenholnan egybegyűlt nála minden filozófiára törekvő. Képzettségéből adódó tisztelt nyíltsággal beszélgetett az előljárókkal személyesen is. Nem jelentett szégyent számára, hogy férfiak között jelent meg. Mert kivételes szerénysége (illetudása) miatt mindenki nagyra becsülte és egyszersem mind felnézett rá. Ekkor azonban rosszakarat támadt ellene. Mivel egyre gyakrabban találkozott Oresziésszel [Alexandria praefectusával] gyűlölettség támadt iránta az Ekklesia népében, úgy vélték, hogy ő az oka, hogy Oresziész nem békült meg a püspökkel. És az együttgyilkolásra készülődő férfiak, akiknek vezetője egy Petrosz nevű felolvasó volt, megfigyelték, hogy valahonnan hazatér. Hordszékéből kiráncigálták, és a Kaiszariosz nevű templomba hurcolták. Ruháiból kivetkőztették, cserepekkkel (szavazás után) megölték. És miután tagonként széttépték, a Kinaronnak nevezett helyre hordták össze tagjait és tüzzel emésztették fel. Ez nem kevés gyalázatot hozott Kürillosznak és az alexandriai egyháznak. Ugyanis a keresztények intézményétől tökéletesen idegenek a gyilkosságok, ütközetek, és az ehhez hasonló dolgok. Ezek Kürillosz püspökségének negyedik, Honoriosz uralmának tizedik, és Theodosziosz uralmának hatodik évében történtek, március hónapban a böjtök idején.”⁷²

A IV. és V. század határán élő és az eseményeket 300-tól 425-ig (arianus szempontból) megörökítő Philosztorgiosz pedig úgy tudósít, hogy

„Hüpatia, Theón lánya, aki apjától tökéletesen kitanulta a tudományokat, sokkal jobb tanító lett a csillagnézés tudományát illetőleg és sokak tudományában mutatott utat. Ezt az asszonyt – azt mondják –, az ifjabb Theodosziosz uralma idején elvetemült módon tépték szét a homousziont (ὁμοούσιον-t) vallók.”⁷³

Hüpatiáról a VI. századi milétoszi Heszükhiosz is ír „De viris illustribus” című művében. E szerint Hüpatia Theón alexandriai filozófus lánya, maga is filozófus, akit szétszaggattak az alexandriaiak és testét gyalázatosan szétszórták az egész városban. Ezt a gyalázatot szerfölött nagy, leginkább az asztronomiát illető bölcsessége miatt szenvedte el.⁷⁴ A gyilkosságot Malalas is megemlíti Világkrónikájában. E szerint ebben az időben az alexandriaiak az érsektől (Kürillosztól) befolyásolva nyíltan cselekedtek. Hüpatiát, az igen híres, nagyra becsült filozófusnőt, a tiszteletre méltó (idős) hölgyet saját kezüleg meggyilkolva máglyán égettek el.⁷⁵

Később azonban ezt a gyászos cselekedetet nem illett bolygatni. Maga a Szuda érdekes módon beállít maga számára egy védelmi vonalat. Azt mondja ugyanis a szócikk elején, hogy „Széttépték az alexandriaiak és testét gyalázatosan szétdobálták az egész városban [...] vannak, akik azt mondják, hogy Kürillosz volt a gaztett irányítója, mások viszont azt vélik, hogy az alexandriaiak veleszületett vakmerősége és lázongásai miatt történt így.” Azután hozzáteszi

⁷² SOCRATES: *Historia ecclesiastica* VII. 15. (p. 768–769.) In *Patrologia Graeco-Latina* 67., Paris, 1864.

⁷³ PHILOSTORGIOS: *Historia ecclesiastica* VIII. 9. (p. 111.), Berlin, 1972.

⁷⁴ HESYCHIOS MILESIOS: *De viris illustribus* 69.

⁷⁵ JOANNES MALALAS: *Chronographia* Bonnae 359:25–29.

(a kereszténység védelmében), hogy „sok püspökükkel is így cselekedtek ugyanis, mint például Geórgiosszal és Próteriosszal.” Ez után a bevezető után azonban következik a Damaszkiosz-műből vett idézet, amely egyértelműen Kürilloszt jelenti ki bűnösnek, és amely azt is tartalmazza, hogy a gyilkosság büntetlen maradt, és a császár leszármazottját érte el az isteni bosszú. (Paul Tannery magyarázata szerint ennek az is oka lehetett, hogy ebben az időben a császár II. Theodosziosz nem több 16 évesnél, a keletet a nevében Anthemiosz (Ἀνθέμιος) kormányozta, akit a Szuda – szövegromlás révén – Aidesziosz (Αἰδέσιος) néven emleget.⁷⁶)

Az ősök vallásáért harcoló alexandriai iskola több szócikk anyagává válik. A lexikonból kirajzolódó adatokból úgy tűnik, hogy az iskola nagy tekintélyű filozófusai és tanárai harcolnak fél-titkos társaságként az ősök vallásáért. Jean Maspero következtetése szerint két Hórapollón szerepel a lexikonban. Az egyikük II. Theodosziosz (i. sz. 408–450) uralma idején tanított Egyiptomban, Alexandriában és Konstantinápolyban, és híres, sok művet összeállító tudós volt.⁷⁷ Róla Sztephanosz Buzantinosz külön megemlíti, hogy egy sajátos hangulatú egyiptomi városból, Phenebétiszből származik.⁷⁸ Az ő két fia lehetett (Jean Maspero következtetése szerint) Aszklépiadész és Hórapollón, akik a neoplatonikus szinkretizmus egyiptomi oldalát képviselik. Héraiszkosz a lelkes és nem lelkes isteni képmások természetétől adott megkülönböztetője volt.

„Mert ha igaz volt a képmás, rögtön, amint megpillantotta, az ihletettség úgy megütötte szívét, hogy mintegy az istentől meghódítva buzdukt fel, mind testében, mind lelkében [...]. Anyjától úgy jött, hogy ajkain tartotta hallgatást intve ujját, ahogy az egyiptomiak mitológiája mondja Hóruszról és Hórusz előtt Hélioszról [...]. Amikor Aszklépiadész rá, a halott-ra Oszirisz öltözékét adta, tüstént mindenfelől fénnel ragyogtak fel a gyolcs titkos ábrái [...], így világosan megmutatkozott, hogy lelke tekintetében mily isteneknek lett a társa. [...] Nemcsak Egyiptomban vizsgálta az ősi misztériumokat, ám idegen földeken is, ahol ilyesmi fennmaradt [...].

Aszklépiadész tökéletesen ismerte az ősi theológiát, tisztán látható ez a himnuszokból, amelyet az egyiptomi istenekhez írt, és abból a munkájából [...], amely minden theológia megegyezését bizonyította. Írt az ősi egyiptomiak 30 000 évnyi cselekedeteiről is.”⁷⁹

Olümposz Kilikiából jött Alexandriába, hogy Szarapisz szolgálatába álljon. Szent dolgok tanítójaként (ἱεροδιδάσκαλος-ként) az ősi törvényeket tanította és az ezek révén elért jólétet.⁸⁰

Epiphanosz és Euprepiosz a legnagyobb mértékben járatosak voltak az alexandriaiaknál tisztelt misztériumokban. A perzsáknak nevezetteknek Euprepiosz volt a vezetője, az Oszirisz körülíeknek és az Aiónnak nevezett isten misztériumainak Epiphanosz.⁸¹

⁷⁶ TANNERY 1880. 197–200.

⁷⁷ Ω 159.

⁷⁸ SZTEPHANOS BYZANTINOS: Phenebétisz In *Etnicorum, quae supersunt*. Berolini, 1849.

⁷⁹ H. 450. A szócikk szövegének forrása DAMASCIOS: *Vita Isidori* Héraiszkossal kapcsolatban: Héraiszkos: fr. 174 (p. 147), fr. 163. (p. 137); Aszklépiadésszel kapcsolatban: fr. 164. (p. 137.) A 174-es fragmentum Photiosz szövegében is szerepel: PHOTIOS 242. (DAMASCIOS 107. (p. 29, 30)

⁸⁰ O. 218. A szócikk szövegének forrása DAMASCIOS: *Vita Isidori*, fr. 91. (p. 69.), fr. 94. (p. 71.), fr. 92. (p. 69, 71), fr. 97. (p. 73.)

⁸¹ E. 2744. A szócikk szövegének forrása DAMASCIOS: *Vita Isidori*, fr. 100. (p. 75.)

Maspero következtetése szerint⁸² Aszklépiadész fia volt az ifjabb Hórapollón, aki Zénón uralma idején (i. sz. 474–491) harcol kollegáival az ősök filozófiájáért. Ebben az időben, i. sz. 484-ben kiáltja ki Zénón ellenében ellencsászarrá Leontioszt Illosz, Zénón egykori generálisa,⁸³ aki mellett egy egyiptomi neoplatonikus filozófus, Pamprepiosz áll tanácsadóként.⁸⁴ Pamprepiosz, aki költő és államférfi, inspirátora Illosz Zénón elleni felkelésének,⁸⁵ eléri azt is, hogy engedélyezzék újra a pogány istenek beszüntetett kultuszát.⁸⁶

A „Pamprepiosz”-lemma, amelynek forrása az i. sz. 500 körül élő történetíró Malkhosz és Damaszkiosz munkája, csak Pamprepiosz egyiptomi származásáról (Malkhosz szerint Thébából, Damaszkiosz szerint Pan városából, vagyis Mendészből való) és athéni filozófusi tevékenységéről, és Illosz melletti szerepéről tudósít, az ellencsászár melletti szerepéről nem tesz említést, inkább a Zénón előtti tekintélyét hangsúlyozza.⁸⁷ Érdekes módon Phótiosz Damaszkioszból vett fejezete ellenben leírja ezt. E szerint Illosz Leontioszt jelölte császárnak Zénón ellenében, mint aki hasonlóan gondolkodik vele az aszebeia-ról (ἀσέβεια-ról), és hogy erre őket Pamprepiosz vette rá. (Az aszebeia vallástalanságot jelent, de itt pogányságot lehet rajta érteni.) A Phótiosz szöveg közli még azt is Pamprepioszról, hogy erőszakos halált halt, és hogy eredetileg egyiptomi volt és szakmájára nézve grammatikus.⁸⁸

A Damaszkioszból vett Harpokrasz és Hórapollón glosszák ellenben a felkelés utáni megtorlást sejtetik. A Harpokrasz-szócikk szerint Zénón, illetve az ő nevében Nikomédész Ammónioszt és Harpokraszt kereste, akik el tudtak menekülni.⁸⁹ A Hórapollón-glossza szerint Iszidórosz figyelmezteti Harpokraszt, és miután a levélhordozót elfogták, Hórapollónt és Héraiszkoszt valatják, hogy megtudják, hol van Harpokrasz és Iszidórosz.⁹⁰

A Szuda, illetve néhol már a forrásául szolgált Damaszkiosz is sejteti a jövőendő keresztény világrendet. Olümposz elmondta társainak, hogy Szarapisz el fogja hagyni a templomot, ami meg is történt.⁹¹ Ezen felül Héraiszkosz előre megmondta, hogy Hórapollón el fogja vetni az ősi törvényeket.⁹²

Összefoglalóan azt lehet mondani, hogy a Szudának az a jellemzője, hogy az egyiptomi isteneket görög megfelelőik neve alatt uralkodóként ismeri el, nem új törekvés, hiszen a krónikairódalom és a korábbi történetírás már századokkal korábban megtette ezt. Ezen felül pártatlan hangon nyilatkozik az egyiptomi istenekről, és ebben sokat segít az euhémérista hangnem, amennyiben az isteneket itt is igyekszik régen meghalt uralkodóknak tekinteni. Az azonban már

⁸² MASPERO 1914. 164–195.

⁸³ OSTROGORSKY 2001. 71.

⁸⁴ THIERRY 1884. 418–424.

⁸⁵ MASPERO 1923. 33; ASMUS 1913. 320–347: 336–337.

⁸⁶ BRÉHIER 1997, 21.

⁸⁷ II. 137. A szócikk szövegének forrása Malchos Philadelphensis, Byzantiaka, fr. 20. = *Fragmenta Historicorum Graecorum* 4, Parisiis, 1851, 131. b. – 132. a. és Damascios, *Vita Isidori* fr. 178 (p. 151, 153.), valamint Damascios *Vita Isidori*, fr. 290. (p. 235.)

⁸⁸ Photios, *Bibliothéké* 242 (DAMASKIOS 109–110.)

⁸⁹ A. 4010., Damascios, *Vitae Isidori*, fr. 313. (p. 249.)

⁹⁰ Ω. 159., Damascios, *Vitae Isidori*, fr. 314. (p. 251.)

⁹¹ O. 218., Damascios, *Vitae Isidori*, fr. 97. (p. 73.)

⁹² Ω. 159., Damascios, *Vitae Isidori*, fr. 317. (p. 253)

nyilvánvalóan a bizánci humanizmus életérzése, hogy megértően nyilatkozik az utóvédharcokat vívó, ősi pogány kultuszokat megvédeni törekvő, szinkretizmusba hajló filozófusokról, és közvetíti az utókorra Damaszkiosz munkáját. A kereszténység előtti tudásanyagot nem elfelejteni, hanem befogadni és beépíteni akarja.

FORRÁSOK KIADÁSAI:

Suidae lexicon. bd. 5. Leipzig, 1928–1938. .ed. ADA ADLER.

CLAUDIUS AILIANOS: *Epistulae et fragmenta*, Lipsiae, 1994. (in aedibus TEUBNERI).

ARTEMIDOROSZ DALDIANOS: *Onirocriticon*. Lipsiae, 1963. (in aedibus TEUBNERI).

JOANNES ANTIOCHENUS: *Chronica*. In *Fragmenta Historicorum Graecorum 4*. in aedibus Firmin Didot. Parisiis, 1851. 535–622.

DAMASCIOS: *Vitae Isidori reliquiae*. ed. Clemens Zintzen HILDESHEIM, 1967.

EUSEBIUS: *Historiae ecclesiasticae*. Leipzig, 1903.

HERODOTOS: *Historiae Lipsiae*. 1921 (in aedibus TEUBNERI).

GREGORIUS NAZIENZENUS: *Orationes et commentarii in orationes Gregorii*. In *Patrologia Graeco-Latina 36*, Paris, 1858.

HESYCHIOS MILESIOS: *De viris illustribus*- Lipsiae, 1880. (in aedibus TEUBNERI).

JOANNES MALALAS: *Chronographia*. ed. L. Dindorfius. Bonnae, 1831.

MALCHOS PHILADELPHENSIS: *Byzantiaka*. In *Fragmenta Historicorum Graecorum 4*. in aedibus FIRMIN DIDOT. Parisiis, 1851. 112–132.

MANETHO: *Aigyptiaca*. In *Fragmenta Historicorum Graecorum 2*. in aedibus FIRMIN DIDOT. Parisiis, 1848. 526–612 és ed. W. G. WADDELL. London, 1964.

GEORGIOS MONACHOS: *Chronicon*. ed. BOOR. Lipsiae, 1904.

Oracula Sibyllina, ed. GEFFCKEN, Berolini, 1902 és ed. FIRMIN DIDOT, Parisiis, 1869.

Πατρία Κωνσταντινουπόλεως = *Scriptores originum Constantipoliarum*, ed. Th. PREGER, Lipsiae, 1901.

PHILOSTORGIOS: *Historia ecclesiastica*. Kirchengeschichte. Berlin, 1972.

PHOTIOS: *Bibliothéké*, 242 Damascios. Tome VI. Paris, 1971. 8–56.

SOCRATES: *Historia ecclesiastica*, Paris, 1864 (Patrologia Graeco-Latina 67.)

STEPHANOS: *Byzantinos, Ethnicorum, quae supersunt*, Berolini, 1849.

SUETONIUS: *Duodecim caesares = Omnia Opera*, I. 1–478., II. 1–418., Parisiis, 1828.

PLUTARCHOS: *De Iside et Osiride = Plutarchi operum volumen tertium* (ed. FIRMIN DIDOT), Parisiis, 1828. 420–469.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM:

- ASMUS, RUDOLF (1911): *Des Leben des Philosophen von Isidoros von Damascios aus Damaskos*. Leipzig.
- ASMUS, RUDOLF (1913): *Pamprepios, ein byzantinischer Gelehrter und Staatsmann des 5. Jahrhunderts*. *Byzantische Zeitschrift*, 1913/22. 320–347.
- BRÉHIER, LOUIS (1997): *Bizánc tündöklése és hanyatlása*. Budapest, Bizantinológiai Intézet Alapítvány.
- DERCHAIN, PHILIPPE (1970): La religion Egyptienne. In *Histoire des Religions*, Bruges. 63–140. *Encyclopedie de la Pleiade*.
- DOBROVITS ALADÁR (1975): A római császárkori Osiris-vallás megértéséhez. In Uő.: *Egyiptom és az ókori Kelet világa, 1*. Budapest. 3–39.
- DOBROVITS ALADÁR (1975a): Egyiptom és a hellenizmus. In: Uő.: *Egyiptom és az ókori Kelet világa, 1*. Budapest. 127–217.
- DOBROVITS ALADÁR (1975b): Vallási fejlődés Egyiptomban. In Uő.: *Egyiptom és az ókori Kelet világa*, Budapest. 401–408.
- DOBROVITS ALADÁR (1975c): Húsvét, a meghaló és feltámadó istenség ünnepe. In Uő.: *Egyiptom és az ókori Kelet világa*, Budapest. 409–416.
- E. DRIOTON – J. VANDIER (1962): *L’Egypte. Les peuples de l’Orient mediterranéen II*. Paris.
- J. DUCHESNE-GUILLEMIN (1970): *L’Iran antique et Zoroastre*. In *Histoire des Religions*. Bruges. 625–694. *Encyclopedie de la Pléiade*.
- KÁKOSY LÁSZLÓ (1978): *Egyiptom és az antik csillaghít*. Budapest, Akadémiai.
- KÁKOSY LÁSZLÓ (2003): *Az ókori Egyiptom történelme és kultúrája*. Budapest, Osiris.
- LEMERLE, PAUL (1971): *Le premier humanisme Byzantine*, Paris.
- MASPERO, M. JEAN (1914): Horapollon et la fin du paganisme égyptien. In *Bulletin de l’Institut francais d’archeologie orientale* (BIFAO), 1914/XI. 164–195.
- MASPERO, JEAN (1923): *Histoire des patriarches d’Alexandrie*. Paris.
- TANNERY, PAUL (1880): L’article de Suidas sur Hypatia. In *Annales de la Faculté des Lettres de Bordeaux, Dixieme année*, 1880. Tome 2. 197–200.
- OSTROGORSKY, GEORG (2001): *A bizánci állam története*. Budapest, 2001.
- THIERRY, AMADÉ (1884): *Elbeszélések a római történetből az V.-ödik században*. Budapest.
- VASILIEV, A. A (1952): *History of the Byzantin empire*. Madizon.